

مولانا و قرآن و حدیث

* غلامحسین حیدری

چکیده

عمق و گستردگی تفکر و اندیشه مولانا در پیوندی استوار با تسلط وی بر علوم قرآنی است. نگاهی به کثرت مفاهیم قرآنی در مثنوی نشان می‌دهد که مولانا موجبات رستگاری و نجات انسان را تنها در قلمرو وحی می‌جوید. مولانا معانی و مضامین آیات قرآن را به‌گونه‌ای خلاق در حکایات خود درج کرده و توجه به این حکایات، بیان‌گر روش‌های تأویل‌گرایانه مولانا در مثنوی است.

کلید واژه

قرآن - حدیث - مثنوی - مولانا - معارف قرآنی.

---

* عضو هیأت علمی و رئیس دانشگاه آزاد اسلامی - واحد رودهن.

بشنو از نی چون حکایت می‌کند^۱

«شما را وصیت می‌کنم به ترس از خدا در نهان و عیان و اندک خوردن و اندک خفتن و اندک گفتن و کناره گرفتن از جرم‌ها و جریبت‌ها و مواظبت بر روزه و نماز برپا داشتن و فرونهادن هواهای شیطانی و خواهش‌های نفسانی و شکیبایی بر درشتی مردمان و دوری گزیدن از همنشینی با احمقان و نابخردان و سنگدلان و پرداختن به همنشینی با نیکان و بزرگواران. همانا بهترین مردم کسی است که برای مردم مفید باشد و بهترین گفتار، کوتاه و گزیده است و ستایش از آن خداوند یگانه است.»

مولانا و قرآن

سیمای روحانی پیامبر اکرم(ص) از سال‌های آغازین فارسی دری تا به امروز بر شعر و ادب فارسی پرتوی وسیع افکنده است، بگونه‌ای که کمتر اثری - از نظم و نثر فارسی - را می‌توان یافت که تعالیم پیامبر(ص) در آن انعکاس نیافته باشد. به همین جهت از این منظر و با در نظر گرفتن مفاهیمی ارزش‌مند که عرفان اسلامی در سایه شریعت محمدی به اشعار ناب عرفایی هم‌چون مولانا «جلال الدین محمد بلخی» شاعر و عارف نامدار سده هفتم هجری بخشیده است، نگارنده این سطور در این مقاله بر آن است تا به بررسی سیمای پیامبر(ص) و آموزه‌های گفتاری و رفتاری ایشان و اهل بیت(ع) و نیز نقش قرآن کریم در مثنوی معنوی بپردازد.

در این میان، آثار مولانا جلال الدین - شعر و نثر - به جهت نحوه و وسعت بهره‌گیریش از قرآن، محل توجه ویژه بوده است. به طوری که آثار او روشن‌ترین نقطه تلاقی تعالیم وحیانی و اندیشه‌ها و تجربه‌های عرفانی محسوب شده است.

در باب تأثیرات کتاب و سنت بر «مثنوی» مولانا تاکنون کارهایی خوب و قابل توجه صورت گرفته است. «قرآن و مثنوی» نوشته بهاء الدین خرم‌شاهی، «سرنی» و «بحر در کوزه» از آثار شادروان دکتر عبدالحسین زرین‌کوب و پیش از آن‌ها «مأخذ قصص و تمثیلات مثنوی» اثر استاد فقید بدیع‌الزمان فروزانفر از نمونه‌های برجسته در این حوزه است. اما بازتاب مفاهیم قرآنی در دیگر اثر منظوم مولانا، یعنی «غزلیات شمس» معروف به دیوان کبیر، موضوعی است که محتوای کتاب «آسمان در آینه» نوشته «علی‌رضا مختارپور» را تشکیل می‌دهد. واقعیت این است که کلام مولانا عمیقاً در پیوند با کلام وحی است و در زندگی و ذهن مولانا و در اشعارش جاری است.

از شیوه‌های قابل توجه مولانا در مثنوی، استفاده از تمثیل یا (allegory) است. از میان انواع برهان‌های منطقی، تمثیل شکلی است مشخص، محسوس و قابل درک، به همین جهت، قدیم‌ترین شکلی است که در نزد ملل، متداول شده و در ادب ایران زمین مهمن‌ترین و رایج‌ترین حریبه استدلال بوده و در دین، عرفان، فلسفه و اخلاق به کمک آن می‌کوشند تا مطالب را قابل فهم و منسجم و در عین حال ثابت و مدلل سازند.

قصه‌ها و حکایت‌های واقعی و پنداری، از گونه‌های بسیار مهم تمثیل است که تأثیری عمیق در اذهان مردم دارد. آثار عرفانی ایرانی هم، از جمله آثار عطار و مولانا مبتنی بر همین تمثیل است. ابن سینا و غزالی در «رسالة الطير» و سهوردی در «عقل سرخ» و «صفیر سیمرغ» برای بیان نظریات عرفانی خود، اشکال مختلف تمثیل را به کار برده‌اند. اما استاد مسلم این فن جلال الدین مولاناست که مثنوی معنوی او نمونه برجسته برهان تمثیلی عرفانی و کلامی است.

مولانا از هر دو شکل تشییه و تمثیل روایی در بالاترین حد سود می‌جوید. شیوه تفکر وی سیری آزادانه و بدون قید و بند، یعنی سیر بر حسب تداعی معانی از خلال یک سلسله تشبیهات و کنایات و امثال و روایات، همراه با تخیل شاعرانه و صور خیال ناب محسوب می‌شود، مثنوی از همان آغاز با یک تمثیل یعنی تمثیل «تی» آغاز شده که بیان‌گر روح انسان است. روحی که از خدا یا اصل خود جدا افتاده و در قفس تن اسیر گشته و می‌خواهد به موطن اصلی خود بازگردد.

یکی دیگر از شیوه‌های بیان مولانا در مثنوی، تأویل است. تأویل در اصل لغت به معنای بازگشت به اول و سرمنشأ و از ریشه عربی «أول» اخذ شده است. یعنی از ظاهر عبارت، معنایی دیگر بیرون آورند که با اجزای متقابل خود، در دستگاه و شبکه لفظی جزء به جزء هم خوان باشد. مولانا در مثنوی، مکرر به تأویل می‌پردازد:

تن مپوشانید یاران زینهار	گفت پیغمبر ز سرمای بهار
کان بهاران با درختان می‌کند	زان که با جان شما آن می‌کند
کآن کند کو کرد با باغ و رزان	لیک بگریزید از سرده خزان
هم بر آن صورت قناعت کرده‌اند	راویان این را به ظاهر برده‌اند
کوه را دیده ندیده کان به کوه	بی خبر بودند از جان آن گروه
عقل و جان عین بهارست و بقاست	آن خزان نزد خدا نفس و هواست
چون بهارست و حیات برگ و تاک	پس به تأویل این بود کانفاس پاک
تن مپوشان زان که دینت راست پشت ^۲	گفت‌های اولیا نرم و درشت

عمق و گستردگی تفکر و اندیشه «مولانا» از تسلط وی بر علوم قرآنی نشأت می‌گیرد. یادکرد مفاهیم قرآنی در «مثنوی» نشان می‌دهد که «مولانا» موجبات رستگاری نجات انسان را تنها در قلمرو وحی می‌جوید. وی به گونه‌ای از این کتاب عظیم الاهی و واژگان و عبارات مربوط به آن سخن می‌گوید که کاملاً عشق و علاقه‌شديد او را به مكتب انسان ساز قرآن آشکار می‌سازد. تنها ذکر لغات و عبارات قرآنی مطمح نظر او نیست بلکه معانی و مضامین آن به انحصار مختلف و با تنوع بسیار در آثار او به کار می‌رود و این حاکی از توجه و استغراق بسیار گوینده به قرآن است.

اشغال به وعظ در خاندان «مولانا» دارای سابقه بوده است. پدرش بهاء‌ولد داعیه سلطان العلمایی داشت و وعظ و تذکیر را پیشۀ خود ساخته بود. پدر بهاء‌ولد حسین بن احمد خطیبی - چنان‌چه از نسبت وی آشکار است - اهل خطابه و وعظ و از علمای سرزمین خراسان و پدرش احمد خطیبی هم از اکابر فقهای قرن پنجم بوده است.^۳

سابقه تدوین و منبرگویی در خاندان مولانا و تأثیر آن را بر وی نمی‌توان نادیده گرفت. در حقیقت او رنگ و نقشی از وعظ و خطابه را در عین برخورداری از دیدگاه‌های فلسفی و ژرف در مثنوی نمایش می‌دهد. این نکته نیز قابل توجه است که صوفیه می‌کوشیده‌اند تعالیم خویش را به گونه‌ای با مطالب قرآنی پیوند دهند.

مولانا در حدود ۲۵ سالگی در فقه به مرتبه اجتهاد و اهلیت فتوی رسید. بدین سبب نام و ترجمه‌های او را در کتب طبقات حنفیه جزو فقهاء و مفتیان ضبط کرده‌اند.^۴ بدیهی است که هر کس به این درجه نایل شود، باید به مباحث قرآنی و فقهی مذهب احاطه داشته باشد و گستردگی و تنوع موضوعات «مثنوی» بیان کننده اشتغال سراینده آن به امر شریعت بوده است.

شاید همین ذکر مضامین و مفاهیم قرآنی با رویه و سبک تمثیل‌گرای مولانا سبب توجه و روی آوردن عموم مردم به پای منابر وعظ او می‌شده است.

البته «مولانا» از دیدگاه صوفیانه به قرآن می‌نگرد و از آن‌جا که هر عارفی به درجه‌ای متفاوت از حال و مقام نسبت به سایرین می‌رسد و این امر ناشی از تفاوت میزان کشف و شهود و تجربه روحانی شخصی است، بنابراین نوع نگرش او به قرآن و تأویل آن دارای مرتبه ویژه و خاص خود است، که شاید با تأویلات سایر صوفیه اختلاف داشته باشد. به نظر می‌رسد وی می‌کوشیده گفتارهای صوفیه و معتقدات آنان را با قرآن و معانی و مفاهیم آن مطابقت دهد. به دیگر سخن، مثنوی وی نوعی تفسیر یا به بیان دیگر تأویل صوفیانه است و به سبب آن که این شاعر عارف، جامع علوم دینی و عرفانی بوده،

در این مسیر از توجه به قرآن و واژگان و مفاهیم و داستان‌ها و حکایات قرآنی جهت پیوند دادن با تعالیم عرفانی سود جسته است. بنابراین مثنوی هر چند نوعی تأویل صوفیانه است، اما به عقیده گوینده آن تأویلات و تعبیرات او از نوع تعبیر به رأی نیست که مطابق حدیث نبوی نهی شده است:

من فسر القرآن برأي فليتبوء مقعده من النار.

مولانا با الهام از احادیث مشهور مورد استناد صوفیه معتقد است که قرآن هفت توست، پس هر کس به فراخور حال خویش و درجه و میزان ادراک و دریافت خویشتن از قرآن بهره‌ای می‌گیرد و بدیهی است که وی در این اعتقاد خویش به این حدیث نظر داشته است:

«ان للقرآن ظاهراً و باطناً ولبطنه إلى سبعة أطن»^۵

در «تفسیر این خبر مصطفی علیه السلام که للقرآن ظاهر و باطن إلى سبعة أطن» می‌گوید:

زیر ظاهر باطنی بس قاهری است	حرف قرآن را بدان که ظاهری است
که در او گردد خردها جمله گم	زیر آن باطن یکی بطن سوم
جز خدای بی‌نظیر بی‌نید	بطن چارم از نبی خود کس ندید

به دنبال همین ایيات به افرادی می‌پردازد که تنها به ظاهر قرآن تمسک می‌جویند و به عقیده او تنها ابليس و ابليس صفتان به ظاهر توجه دارند، چنان که ابليس نیز از وجود آدم فقط به ظاهر او که از مشتی خاک ساخته شده بود، پرداخت و به حقیقت و باطن او پی نبرد و در نیافت که وجود او کتاب حق است.

اگر تنها به ظاهر قرآن توجه شود، نتیجه جز تباہی و گمراہی نخواهد بود، چون در مقام مثل، ظاهر قرآن نظیر حکایت آدم است. در ظاهر حرف و لفظ است، ولی در باطن روح و سر و حقیقت و کلام و قول حق است که از نقش حروف و الفاظ ادراک نمی‌شود:

تو ز قرآن ای پسر ظاهر مبین دیو آدم را نبیند جز که طین^۶

شاید به همین سبب باشد که آن کس که به سر و معنی قرآن راه یافته، بدان متحقق و متحلق می‌شود و نیازی نمی‌بیند که الفاظ آن را حفظ کند. کسی که تنها به ظاهر و الفاظ می‌پردازد، اگر به معنی و بطن قرآن بی‌توجه باشد و سر و حقیقت آن را در نیابد، فایده‌ای نخواهد برد و طرفی نخواهد بست:

با روان انبیا آمیخته
ماهیان بحر پاک کبریا
انبیا و اولیا را دیده گیر
مرغ جانت تنگ آید در قفص^۸

چون که در قرآن حق بگریختی
هست قرآن حال های انبیا
ور بخوانی و نهای قرآن پذیر
ور پذیرایی چو بر خوانی قصص

پذیرش و ادراک روح و سر قرآن چنان تأثیری در نهاد آدمی می نهد که مرغ روح او در قفس تنگ اقلیم ماده بی تاب شده، اشتیاق گریز از آن به اقلیم نامحدود ماورای جسم و ماده به او دست می دهد.

اصولاً توجه به بطون قرآن و معانی و اسرار آن در نظر «مولانا» بسیار ارزش مندتر و مهمتر از حفظ کردن آن است. اگرچه اصحاب پیامبر برای حافظان قرآن ارج و ارزشی بسیار قابل می شدند و در حق آنان جل فینا می گفتند، بسیاری از آنان به جای بسنده کردن به حفظ ظاهری آن، خود را در معانی آن مستغرق می کنند. به عقیده «مولانا» گروه اول به کورانی می مانستند که در حکم صندوق قرآن باشند:

ربع قرآن هر که را محفوظ بود	جل فینا از صحابه می شنود
جمع صورت با چنین معنی ژرف	نیست ممکن جز زسلطانی شگرف
اندر استغنا مراءات نیاز	جمع ضدین است چون گرد و دراز
گفت کوران خود صناديقند پر	از حروف مصحف و ذکر و نذر
باز صندوقی پر از قرآن به است	زان که صندوقی بود خالی بد است ^۹

در عین حال صندوق پر از قرآن بهتر از صندوق خالی است. به عبارت دیگر حفظ ظاهری قرآن حداقل بهتر از بی توجهی به آن است. کسانی نیز که بدون اندیشه و تأمل به خواندن قرآن بپردازند، قرآن در جان آنان تأثیری نمی نهد و به حقایق آن پی نمی برند و از آن در جهت تکمیل نفس و جان خویش کمک نمی گیرند. چنین کسانی ممکن است چون قریش قرآن را اساطیر الاولین بخوانند.

که اساطیر است و افسانه نزند^{۱۰}   نیست تعمیقی و تحقیقی بلند^{۱۱}

افرادی کوتاه بین که از فرط کم فهمی به مثنوی طعنه می زند، با وصف این که مثنوی نوعی تفسیر عرفانی از قرآن است، آن را وسیله و دستاویزی برای طعنه زدن به قرآن قرار می دهند. «مولانا» به پیروی از «سنایی» اینان را به کورانی مانند می کند که چشمان بی فروغ و کور آنان آفتاب را نمی بینند.

«سنایی» در دیوان خویش می‌گوید:
 عجب نبود گر از قرآن نصیبت نیست جز نقشی
 که از خورشید جز گرمی نبیند چشم نایینا^{۱۱}
 «مولانا» می‌گوید:

که ز قرآن گر نبیند غیر قال
 این عجب نبود ز اصحاب ضلال
 غیر گرمی می‌نیابد چشم کور^{۱۲}

قرآن در نظر سراینده «مثنوی» به رسنی مانند است که خلق باید به آن چنگ
 زند تا نجات یابند. خداوند می‌فرماید: واعتصموا بحبل الله جمیعا. (آل عمران / ۱۰۳)
 مولانا در این باره تمثیلی ذکر می‌کند:

کسی که در چاه است از ریسمان کمک می‌گیرد و چون قصد بالا رفتن و بیرون
 آمدن از چاه دارد. ریسمان از چاهش بیرون می‌آورد، ولی آن که میل بیرون رفتن از چاه
 نداشته باشد، به ریسمان چنگ می‌زند، تا به قعر چاه فرو رود:

زان که از قرآن بسی گمراه شدند
 زان رسن قومی درون چه شدند
 چون تو را سودای سربالا نبود^{۱۳}

آنان که اهل هواجس و هواهای نفسانی هستند و حقایق را انکار می‌کنند، به
 ضلالت افتاده‌اند، ولی آنان که حقیقت قرآن را دریابند و به آن بیاویزند، از گمراهی و
 گم‌بودگی رهایی می‌یابند و از چاه ضلالت بیرون آمده صعود و پرواز را به عالم معنی
 می‌یابند.

«مولانا» قرآن را به عصای «موسی» تشبیه می‌کند، همچنان که عصای موسی به
 هنگام خفتن وی، او را از سوء قصد دشمنان حفظ می‌کرد، کلام حق نیز از سوء قصد
 کافران نسبت به شریعت در امان است:

ای رسول ما تو جادو نیستی
 صادقی هم خرقه موسیستی
 هست قرآن مر تو را همچون عصا
 کفرها را درکشد چون اژدها
 تو اگر در زیر خاکی خفته‌ای^{۱۴}
 چون عصایش دان تو آن چه گفته‌ای

قرآن کتابی نیست که دچار تحریف و تبدیل و نابودی شود، چنان که سایر کتب
 دست خوش آن شدند، زیرا خداوند در قرآن به رسول خویش مژده داد:
 آنا نحن نزلنا الذکر و آنا له لحافظون (حجر، ۹)

بنابراین در قرآن هیچ کم و زیادی ایجاد نخواهد شد و تا قیامت باقی خواهد ماند، حتی پس از وفات رسول اکرم(ص) تحت حفظ الاهی خواهد بود. «مولانا» در «تشبیه کردن قرآن مجید را به عصای موسی و...» می‌گوید:

گر بمیری تو، نمیرد این سبق	مصطفی را وعده کرد الطاف حق
بیش و کم کن راز قرآن مانعم	من کتاب و معجزت را رافعم
تو به از من حافظی دیگر مجو ^{۱۵}	کس نتاند بیش و کم کردن درو

یکی از مسائلی که مورد بحث میان فرق مختلف اسلامی بوده بحث قدمت و حدوث قرآن است. عدهای قرآن را کلام حق و قدیم دانسته و عدهای کلام بشر و حادث دانسته‌اند. از دیدگاه «مولانا» قرآن دارای دو جنبه است: هم قدیم و هم حادث. به بیان دیگر وی مسأله حدوث و قدم قرآن را که یکی از مسائل مذهبی مورد اختلاف فرق اسلامی است، به صورت بینایین حل کرده است. وی کلام حق را آن جا که به حق تعالی مربوط می‌شود، قایم به ذات حق می‌داند که قدیم است و آن جا که به خلق مربوط می‌شود، به مخلوق حادث منسوب می‌کند:

ای گروه جهل را گشته فدا	تا قیامت می‌زند قرآن ندا
تخم طعن و کافری می‌کاشتید	که مرا افسانه می‌پنداشتید
که شما فانی و افسانه بدیت	خود بدیدید آن که طعنه می‌زدیت؟
قوت جان جان و یاقوت زکات	من کلام حقم و قایم به ذات
لیک از خورشید ناگشته جدا	نور خورشیدم فتاده بر شما
تارهانم عاشقان را از ممات ^{۱۶}	نک منم ینبوع آن آب حیات

مانند نور خورشید که از یک سو به منبع و مبدأ نور و از طرف دیگر به موجودات مستنیر مربوط می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

- .۱. مثنوی: ۱/۱.
- .۲. همان: ۱/۴۵ تا ۲۰۵۱ و ۲۰۵۴ و ۲۰۵۵.
- .۳. زندگی مولانا جلال الدین محمد، مشهور به مولانا، ص ۶ و نیز نک: سرنی، ص ۷.
- .۴. مولوی نامه، ج ۱، ص ۲۱.
- .۵. احادیث مثنوی، ص ۸۳.
- .۶. مثنوی: ۳/۴۴-۴۲۴۶.
- .۷. همان: ۳/۴۷-۴۲۴۷.

- .۸ همان: ۱۵۴۰-۱۵۳۸/۱
- .۹ همان: ۱۳۹۲/۳ و ۱۳۹۳ و ۱۳۹۴ و ۱۳۹۷ و ۱۳۹۸ و .
- .۱۰ همان: ۴۲۳۸/۳
- .۱۱ دیوان سنایی، ص ۴، ب ۳.
- .۱۲ ۴۲۳۰/۳ و ۴۲۳۱
- .۱۳ ۴۲۱۱/۳ و ۴۲۱۲
- .۱۴ ۱۲۱۰ - ۱۲۰۸/۳
- .۱۵ ۱۲۰۰ و ۱۱۹۸/۳ و ۱۱۹۸
- .۱۶ ۴۲۸۹ - ۴۲۸۴/۳

کتاب‌نامه

- .۱ قرآن کریم، ترجمه و توضیحات خرم‌شاهی، بهاءالدین، انتشارات نیلوفر، تهران، چاپ سوم، تابستان ۱۳۷۶.
- .۲ نهج‌البلاغه، ترجمه و شرح فیض‌الاسلام، سیدعلی نقی، ناشر: مولف، تهران، ۱۳۵۱.
- .۳ فرهنگ معارف، نهج‌البلاغه در شعر شاعران، دشتی، محمد، ج ۱ و ۲، نشر مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین(ع)، قم، چاپ دوم، تابستان ۱۳۷۶
- .۴ احادیث و قصص مثنوی فروزان‌فر، بدیع‌الزمان، ترجمه و تنظیم: حسین داوودی، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم، تهران، ۱۳۸۱.
- .۵ مثنوی معنوی، مولانا جلال‌الدین محمد بلخی، به همت رینولد لین نیکلسون، چاپ ۸.
- .۶ شرح مثنوی، شریف، فروزان‌فر، بدیع‌الزمان، ترجمه کامل و تنظیم مجدد از داوودی، حسین، تهران، ۱۳۷۶، انتشارات امیرکبیر.
- .۷ نقدی بر مثنوی، مصلایی، علی اکبر و مدرسی، سیدجواد، انتشارات انصاریان، قم، چاپ اول، ۱۳۷۵.
- .۸ بامداد اسلام، زرین‌کوب، عبدالحسین، انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم.
- .۹ بحر در کوزه، زرین کوب، عبدالحسین، چاپ سوم، پاییز ۱۳۶۸، انتشارات علمی.
- .۱۰ تاریخ ادبیات ایران، ذبیح‌الله صفا، (خلاصه ج ۱ و ۲)، چاپ سوم، ۱۳۶۳.
- .۱۱ سرنی، زرین کوب، عبدالحسین (ج ۱ و ۲)، چاپ چهاردهم، بهار ۱۳۸۲، انتشارات علمی.
- .۱۲ شرح‌مثنوی، استعلامی، محمد، انتشارات زوار، ج ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، چاپ دوم، ۱۳۷۲.
- .۱۳ شور خدا (گزاره‌ای بر مثنوی)، از پرتو، ابوالقاسم (ج اول و دوم)، انتشارات اساطیر، چاپ اول، ۱۳۷۹.
- .۱۴ مولوی چه می‌گوید، اثر جلال‌الدین همایی، تهران، چاپ دوم، ۲۵۳۶، انتشارات آگاه.
- .۱۵ هفت بند نای (در ۲ جلد)، ادوارد ژووف، چاپ اول، ۱۳۷۱، انتشارات اساطیر.
- .۱۶ مجلات: قرآن و حدیث - گلستان قرآن، دی ۱۳۸۰، شماره ۱۰۲.
- .۱۷ پایگاه خبری مولانا نیوز <http://www.molananews.com>